International Journal for Innovative Engineering and Management Research
PEER REVIEWED OPEN ACCESS INTERNATIONAL JOURNAL
www.ijiemr.org

महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या :अहवालाचा चिकित्सक अभ्यास

डॉ. बाळासाहेब बी. पवार
राज्यशास्त्र ववभाग
न्यू आर्ट्स, कॉमर्स अँड सायन्स कॉलेज, अहमदनगर

जागततकीकरणा नांतर भारतात शते करी आत्महत्याची सांख्या वध ू लागली. शेतकरी सांघटना व सामाजजक कायकय ते या सांदभायत आवाज उठव ू लागले , पी. साईनाथ ,वांदना शशवा यांांनी या बाबत शलखाण करून हे वास्तव जगापढु आणले,त्यानांतर महाराष्ट्रातील काही सांशोधन सांस्थाांनी याबाबत अभ्यास अहवाल तयार के ले त्यांचा आढावा घेण्याचा प्रयत्न आहे.

श्री. र.प. ु कु रुलकर यांनी मराठवाड्यातील शते कऱयांच्या आत्महत्यांच्या ७७प्रकरणाांचा अभ्यास करून तनष्ट्कर्य व शशफारशी के ल्या आहेत." (२००६)

मराठवाडयातील शेतकऱयांच्या आत्महत्येच्या सांदभात् कु रुलकर यांनी शेती क्षेर ातील ववदारक स्स्त्ितीचे सववस्तर स्पष्टीकरण के ले असनू मराठवाडयाची अपयाप्् त ससचां न क्षमता, अपरा ु पतपरवठा ु , शेतजसमनीचे तकडीकरणु , अल्प कृषी उत्पादकता, वाढता उत्पादन खच्, परू पररस्स्त्िती, कोरडा दष्काळु , बोज भारननयमन, ननकृष्ट बो-बबयाणे व खते. शेती मालांच्या ववक्रीतील अडचणी व कमी बाजारभाव यामळे ु शेतकरी अडचणीत सापडल्यामळे ु तो कजब् ाजारी होत आहे. ववशेष करून सीमाांत व लहान शेतकरी यांना अशा पररस्स्त्ितीत आत्महत्येसशवाय पयाय्च राहत नाही असे नमदू के ले आहे. दद.१/१/०६ ते ५/७/०६ या काळात मराठवाड्यातील सव् स्जल्हयाांत १३५ शेतकऱयांनी आत्महत्या के ल्या. यापैकी ७७ प्रकरणाांचा अभ्यास 'स्वामी रामानांद तीि्् मराठवाडा सशां ोधन सांस्त्िेने के ला आहे. यात औरांगाबाद-८, परभणी -३० दहगां ोली- ९. बीड - ३५. जालना -५. लातरू -५. उस्मानाबाद ३ ववदभा्तील शेतकऱयांच्या आत्महत्येनांतर कें द्र व राज्याने मोठे पॅके ज ददले. परांत ु ववदभा्प्रमाणे मराठवाड्यात मोठ्या प्रमाणात आत्महत्या होऊनसद्धा ु कोणतेही पॅके ज ककांवा मदत समळाली नाही. **तनष्ट्कर्य :**

१. शेतकऱयांना मानससक आधार देण्याची गरज आहे.

२. गहकलह सावकारी कज् इ. आत्महत्या के लेल्याांना तात्काळ १ लक्ष रुपये मदत समळावी.

३. सव् सीमाांत, लहान व ४ हेक्टरहून कमी क्षेर असलेल्यांचे सांपणू् कज् व व्याज माफ करावे.

४. पतपरवठ्याची ु पनस्त्िाप्ना ु करून ६% दराने शेतकऱयांना कज् द्यावे.

International Journal for Innovative Engineering and Management Research
PEER REVIEWED OPEN ACCESS INTERNATIONAL JOURNAL
www.ijiemr.org

५. सावकारांचा बदां ोबस्त करून शेतकऱयांच्या गहाण पडलेल्या जसमनी त्यांना परत समळवनू द्यावात. ६. बीड स्जल्हा आणण मराठवाड्यात आत्महत्या वाढत असल्याने मराठवाड्यासाठी ववदभाप्रमाणे स्वतरां पॅके ज समळावे.

उपाययोजना :

१) ४ हजार कोटीचे रेंगाळलले े ससचां न प्रकल्प तीन वषातां पण्ू करून ससचां न क्षेर वाढवावे.

२) १००% सबससडी देऊन दठबक ससचां न योजना अमलात आणावी.

नाबाडस् ारख्या सांस्ि्ेच्या मदतीने पाणलोटाबरोबरच व्यापक प्रमाणात ववदहरी ३) खोदाव्यात व ववहीर पनभर्ु ण योजना राबवावी.

४) प्रदेश व स्जल्हयात ववसशष्ट फलोत्पादनाला चालना देऊन शेतकऱयाचां े उत्पन्न वाढीचे प्रयत्न व्हावेत.

५) कापसाच्या दजेदार बबयाणांसाठी ववशेष तरतदू व्हावी.

६) पशसांवधन्ु , दभती्ु जनावरे व धरणात मत्स्योद्योग यात मराठवाड्यात भरपरू वाव आहे हे उपाय लवकर अमलात आणावेत.

७) ककमान आधारभतू ककमतीचे धोरण नव्याने अवलांबनू शेतकऱयांना न्याय द्यावा.

८) पीक ववम्यामधील टप्प्यामध्ये सवलत देत सवक् ष पीक ववमा पद्धत अवलांबनू त्यांचा ि्ेट लाभ शेतकऱयांना समळावा.

९) राज्यातील आर्ि्क् ववषमता दरू करण्याचे प्रयत्न व्हावेत.

महाराष्ट्रातील शेतकऱयांच्या आत्महत्यांची कारणे: एक चौकशी (१५ माचय २००५), टाटा सामाजजक ववज्ञान सांस्था.

दटस'च्या ससमतीत प्रा. अजय दाांडेकर, शहाजी नरवडे, श्री. रा. ग. राठोड, श्री.राजेश इांगळे, श्री. ववजय कलकणी, श्री सत्यप्पा आय.डी. यांनी डडसेंबर २००८ पयतां महाराष्र राज्यामध्ये नोंदवलेल्या ६४४ पैकी ३६ शेतकरी आत्महत्या प्रकरणांची ननवड करून १२ स्जल्हयांतील प्रकरणाचां ा अभ्यास करून आपला अहवाल १५ माच् २००५ रोजी उच्च न्यायालयाला सादर के ला." **आत्महत्येची कारणे :**

'दटसने' भारताचे मक्त अिव्् यवस्ि्ेचे धोरण शेतकऱयांच्या आत्महत्यांना कारणीभतू आहे काय? या बाबत महत्त्वपण्ू सांशोधन आपल्या अहवालात के ले.

International Journal for Innovative Engineering and Management Research
PEER REVIEWED OPEN ACCESS INTERNATIONAL JOURNAL
www.ijiemr.org

जागनतकीकरणाच्या काळापासनू कृषी क्षरे ातील गांतवणु ूक कमी कमी होत गेली आहे. त्यामळेु शेती व ग्रामववकासाचा खोळांबा झाल्यामळेचु 'दटसने' भारतातील कृषी व्यवस्त्िा धोक्यात आल्याचे स्पष्ट के ले आहे. 'दटस'ने वाढता उत्पादन खच्, वारांवार शते जसमनींची होणारी नावपकी यामळेु उत्पन्नापेक्षा खच् जास्त वाढल्यामळेु शते करी कजब् ाजारी होऊन आत्महत्येकडे वळतो असे आपल्या अहवालात नमदू कले आहे. उत्पादन खच् वाढीची कारणमीमाांसा करताना पाहणीद्वारे १९९५ नांतर आदानाच्या ककमतीत झालेली वाढ, पीक सांरक्षणासाठी आवश्यक औषधाांच्या वाढलेल्या ककमती, तसेच या औषध वापराने वपकाचे सांरक्षण होऊ शकले नाही. अर्धक उत्पादन देणाऱ्या बबयाणाांच्या ककमतीदेखील वाढलेल्या आहेत. त्यामळेु कजब् ाजारीपणा वाढला आहे. 'दटस'च्या अहवालानसारु ७५% शेतकऱयाांनी घेतलेली कज् ही असस्त्ां िागत स्त्रोताकांडून घेतलेली होती. सतत ४ ते ५ वषे नावपकी व दष्काळसदृशु पररस्स्त्िती असल्यामळेु शेतकरी पवीच्याू कजाच् ी परतफे ड करून शकले नाहीत. त्यामळेु शेती करण्यासाठी बकँ , सावकार, नातेवाईक याांचे कज् घेतले व सव् माग् खटलेंु . परतफे ड झाली नाही. त्यामळेु अनेक शेतकऱयाांनी आत्महत्या के ल्या.

कारणे - १. कजब्

ाजारीपणा.

२. उत्पन्न खच् व हमीभाव त्याचप्रमाणे मक्तु बाजारातील दर यामध्ये मेळ न रादहल्याने कजाच् ा बोजा शेतकऱयाांवर वाढत गले ा.

३. सलग चार वषे पीक न आल्याने उत्पन्न घटले. खते, कीटकनाशके याांचा मोठ्या प्रमाणावर वापर, जास्त उत्पन्न देणाऱ्या बबयाण्याांवर अवलांबबत्य, काही प्रमाणात बी.टी. बबयाणामळेु शेतकरी अपयशी ठरला.

४. मध्यम व लहान शेतकरी कजब् ाजारी झालले े ददसतात. अवषणग्रस्त भागातील शेतकऱयाांना याचा सवार्धक फटका बसला आहे.

५. सावकार हा कज् परवठाु करणारा मख्यु स्त्रोत आहे. बकैंकांग क्षेर कज् परवठाु योग्य प्रमाणात करत नसल्यामळेु शेतकरी सावकाराांकडे जातात.

६. महाराष्रातील शेती प्रामख्यानेु पावसावर अवलांबनू आहे. ससचां नाची परेशीु सोय नसल्यामळेु नगदी पीक घेणाऱ्या शेतकऱयाांना कजाचा फटका बसला कज् फे डण्यासाठी शेतकऱयाांनी नगदी वपकाांच्या दष्टचक्रातु शेतकरी अडकले व कजब् ाजारी झाले.

७. सरकारी याांरणेकडून अपेक्षक्षत असलेली शेतीववषयक मादहती समळाली नाही. तर ती खते व बबबबयाणे दकानदारु व कां पन्याांकडून समळाल्यामळेु शेतकऱयाांचे नकसानु झाले.

८. शेतकरयाांकडे बघण्याचा सरकारचा दृस्ष्टकोन उदासीन आहे.

९. शेतकरयाांचे ववशेषतः छोर्टया व मध्यम क्षरे धारक शते करयाांचे रक्षण करणारी कु ठलीही सरकारी यांरणा अस्स्तत्वात नाही.

तात्काशलक शशफारशी -

१ आत्महत्या झालेल्या शेतकरयाांच्या कु टुांबीयाांना प्राधान्यक्रमाांनसारु २.५ लक्ष रूपये मदत करायी की ज्यामळेु त्याांचे कु टुांबीय सम्मानपवक्ूू जीवन जग ू शकतील.

२. ससमतीच्या प्रमखु व्यक्ती व प्रनतननधी सांस्त्िा वा स्त्वयांसेवी सांस्त्िाांकडून आत्महत्या झालेल्या शेतकरयाांची अचकू व पण्ूू यादी समळवनू ती ववसशष्ट वेळेच्या मयादेत न्यायालयात सादर करायला पादहजे. त्यासाठी न्यायालयाने त्या सांबांधीचे आपले चौकशी काय् आत्महत्या झालल्े या स्जल्हयाांतील प्रत्येक स्जल्हार्धकारी कायाल्याकडून करावे.

३. सांपण्ूू शेतकरी आणण त्याांची उत्पादन पद्धती ववमाअांतगत् कशी आणता येईल की ज्यामळेु ककमान जीवन आधाराची सरक्षक्षतताु समळेल. या दृष्टीने न्यायालयाने राज्य व कें द्र सरकार तसेच एल.आय.सी. ककांवा भारतीय कृषी ववमा कां पनीकडे तात्काळ ववचारणा करावी.

४. न्यायालयाने सरकारला प्रत्यक्ष कृती करायला साांगायला पादहजे. इ-नेटवक् सारख्या व्यवस्त्िद्े वारे शेतकरयाांना मोठ्या प्रमाणात मादहती उपलब्ध व्हायला मदत होईल. त्याचप्रमाणे उत्पादन व्यवस्स्त्ित करण्याकररता सदें द्रय व नैसर्गक् शेतीकडे वळणे आवश्यक आहे.

दीघकय ालीन शशफारशी :

१. शेतीचे उत्पादन व्यय कमी करण्यासाठी शासनाने बबयाणे व पीक सांरक्षके परवणारयाु कां पन्याांचा नफा कमी करून लाखो शेतकरयाांचा शेतीचा उत्पादन व्यय कमी करण्यावर भर द्यावा. शेतकरयाांना स्त्वस्त्तात कज् समळववण्यासाठी कें द्र सरकारने नाबाडद्ृ वारे शेतीसाठी कज् परवठ्याचे ु व्याजदर कमी ठेवावेत.

२. शेती वपकाांना आधारभतू ककमती ठरवनू द्याव्यात.

३. शेतकरयाांशी व शेतीशी सांबांर्धत आयोग नेमावा. त्याांनी जैव सधाररतु बबयाणाांच्या भारतीय शेतीवरील पररणाम, कृषी माल ककमत धोरण, पीक पद्धती, पीक ववमा या बाबत योग्य ननणय् घ्यावा.

श्रीजजत शमश्रा याांच्या अध्यक्षतेखाली इांददरा गाांधी ववकास सांस्थेने सवेक्षण करून Suicide of

Farmers In Maharashtra 26-1-2006 (Indira Gandhi Institute of Development)

अहवाल २६ जानेवारी २००४ सादर के ला. यात महाराष्ट्रातील कापसू उत्पादक क्षेरात ज्या मोठ्या प्रमाणात शेतकऱयाांच्या आत्महत्या घडून येत आहेत. त्यामागील सामास्जक व आर्िक् घटक समजनू घेणे व सांबांर्धत जबाबदार घटकाांची कारणमीमाांसा करून त्या ननयांबरत करण्याचे धोरण सचवणाऱया ुश्रीस्जत समश्रा याांनी यवतमाळ, अमरावती अकोला, वधा्या स्जल्हयाांतील आत्महत्या के लेल्या शेतकऱयाांचा आर्िक्, सामास्जक सव्हे के ला असनू महराष्रातील शेतकरी आत्महत्याांचे प्रमाण हे भारतातील (आत्महत्या) पक्षे ा ५०% जास्त असल्याचे दाखवनू ददले आहे. त्याचबरोबर ववदभा्तील शेतकरी मागील एक दशकापासनू साांकटात आहे. त्यास सलभु कृषी अिस्ाहाय्य व ताांरज्ञान न समळणे, वाढता कजब्ाजारीपणा, व्यसनाधीनता या समस्त्या आहेत. अमेररके तील कापसू उत्पादक शेतकऱयाांना भारतीय शेतकऱयाांपक्षे ा ५०% पेक्षा जास्त समळणारी सबससडी त्याचबरोबर भारत सरकारने कापसावरील आयात कर अत्यांत कमी लावल्यामळ्ुे भारतातील कापसू उत्पादक शेतकरी साांकटात सापडला आहे. या सव् कारणाांमळ्ुे शेतकरी आत्महत्या करतात हे स्त्पष्ट होते.

बबयाणाांच्या ककमती अनतशय जास्त असनू खासगी कां पन्या भेसळ ववक्री करत असल्याने उत्पादनाचा दजा् खालावला आहे. तसेच कीटकनाशकाांच्या ककांमती सद्धा ु भरमसाट वाढल्या आहेत.भाांडवलाची गरज, ससचां न अनशेषु , ककांमत धोरण आदी बाबीचां ा अभ्यास करून पढीलु उपाय सचवलेु आहेत.

शशफारशी :

१. दजेदार व जास्त उत्पन्न देणाऱया बबयाणाांचे वाटप करावे.

२. शेतीतनू दजेदार आणण जास्त उत्पादन समळववता येण्याकररता योग्य कीटकनाशके खते, जल व्यवस्त्िापन इ. साांदभा्त शते कऱयाांसाठी सल्ला व मागद् शन् यांरणा ननमाण् करावी.

३. खाजगी सावकाराांचा बांदोबस्त करावा.

४. जलसांधारणाची योग्य व्यवस्त्िा करावी. भ-ू जलपातळीत वाढ व्हावी. ववहीर /ववधन ववदहरीचे पनभर्ु ण करावे.

५. शेतकऱयाांशी सांबर्ांधत वववववध योजनाांच्या योग्य अांमलबजावणीवर भर द्यावा

.६. ववदभा्चा ससचां न अनशषेु भरून काढावा.

७. ववदभा्च्या बाबतीत वेगळी ववभागीय ववकास योजना तयार करावी.

८. ग्राहक सांरक्षण चळवळ व व्यवस्त्िा ननमाण् करावी.

International Journal for Innovative Engineering and Management Research
PEER REVIEWED OPEN ACCESS INTERNATIONAL JOURNAL
www.ijiemr.org

दीघकय ालीन उपाय :

१. शेतकऱयाांना योग्य मोबदला आणण ककांमत समळावी यासाठी उत्पादन खचा्वर आधाररत हमी भाव ठरवावा.

२. कापसाचे मल्यू वर्धत् करण्यासाठी कॉटनसमल टेक्स्टाईल्स उद्योगात ववशेषतः ववदभा्त गांतवणु कू करणे.

३. शेतकऱयाांची सांघटन शक्ती वाढवनू आपल्या रास्त मागण्याांसाठी दबाव वाढवावा.

४. सहायक ननधी आणण स्वयांसाहाय्यता गटाांची स्त्ि ापना करणे.

५. वपक ववम्याच्या अ ा ंतगत् सव् वपकाांना सांरक्षण देणे.

दैतनक सकाळ सवेक्षण शेतकऱयाांच्या आत्महत्या - एक शोध

ववदभा्तील शेतकऱयाांच्या आत्महत्याांबाबत यवतमाळ व अमरावती या स्जल्हयाांतील १२० गावाांतील शेतकऱयाांच्या स्स्त्ितीचे दै. सकाळने सवेक्षण करून "शते कऱयाांच्या आत्महत्या एक शोध" हा अहवाल मख्ुयमांत्र्याला ु २१ माच् २००६ रोजी सादर के ला." कजब् ाजारीपणा व नावपकी हे या आत्महत्याांमागचे कारण असल्याचे या अहवालात स्पष्ट के ले आहे.

कारणे -

१. कजब् ाजारीपणा व शेतजसमनीची सततची नावपकी.

२. शेती खचा्साठी होणारा अपरा ु कजप्रवठा ु सावकाराकडून भरमसाट व्याज आकारणी करून शेतकऱयाांची होणारी वपळवणकू .

३.ससचां न सववधाांचा ु अभाव असल्याने कोरडवाहू शेतीचे प्रमाण जास्त.

४. शेतीपरकू व्यवसायाचां ा अभाव.

५. उत्पादन खचा्च्या तलनने ु े शेतीमालाला भाव समळत नाही.

उपाय -

१. कज् ववतरण प्रणालीत आमलाग्रू बदल करावेत.

२. कृषी पतपरवठ्यातु आवश्यकतेनसारु वाढ करावी.

International Journal for Innovative Engineering and Management Research
PEER REVIEWED OPEN ACCESS INTERNATIONAL JOURNAL
www.ijiemr.org

३. खाजगी सावकारांवर ननयांरण आणावे.

४. ससचां न प्रकल्प त्वररत मागी लावावेत व ससचां नाचा अनशेषु भरून काढावा.

वरील अहवलांची दखल घेऊन महाराष्ट्र शासनाने काही सरकारी ससमत्या नेमल्या ते अहवाल स्स्वकारले शते करी आत्महत्या बांद व्हाव्यात यासाठी आर्िक् मदतीच्या घोषणा के ल्या परांत ु शेतकरी आत्महत्या िािांबल्या नाहीत. परांत ु या सामास्जक सांस्त्िा आणण स्त्वयांसेवी सांशोधन सांस्त्िा यांनी ददलेलें अहवाला मळ्ुे या प्रश्नांकडे सरकारचे लक्ष वेधले हे मान्य करावे लागेल .

सांदभय :

१) दभाषीु पद्माकर (२००६) जागनतकीकरण, उदारीकरण आणण अिक् ारण, श्री ववद्या प्रकशन शननवार पेठ, पणेु .

२) बोकरे ददवाकर (२००८) शेतकऱयांच्या आत्महत्या िािांवतील कशा?, डायमांड पर्चनके शन, पणेु . ३) बोकरे ददवाकर "आत्महत्यांना सरकारी धोरणेच जबाबदार शेतकरी आत्महत्या : र्चतन आणण उपाय समेरूु प्रकाशन, डोंबबवली, पष्ठृ १२८ ते १३५

४) खपसेु मातड् (२००६) शते कऱयांच्या आत्महत्या र्चतां ा अणण र्चतां न, समीर प्रकाशन कळांब, यवतमाळ.

५) राठोड ग.ह. (२००६), शोवषत शेतकरी आत्महत्यांची मलभू तू कारणे, राजगरुु प्रकाशन, कचनेर, स्ज. औरांगाबाद.

६) जाधव नरेंद्र (२००८) शेतकरी आत्महत्या सांदभाि्तील पॅके जचे मल्यमापनू करण्यासाठी नेमलेल्या एकसदस्यीय ससमतीचा अहवाल.

७) र.प. ु कु रुलकर Report on Farmers Suicide in Marathwada Region of Maharashtra by Swami Ramanand Teerth Research Institute Aurangabad. November. 2006.

८) टाटा इस्न्स्टर्टयटू ऑफ सोशल सायन्सेस: महाराष्ट्रातील शेतकऱयांच्या आत्महत्यांची कारणे: एक चौकशी (१५ माच,् २००५)

९) महाराष्ट्रातील शेतकऱयांच्या आत्महत्यांवरील अहवाल, आयजीआयडीआर मांबईु , २६ जानेवारी, २००६

१०) ववदभाि्वरील तथ्य शोध पिकाचा अहवाल, भारत सरकार ननयोजन आयोग ३० मे २००६.

११) दैननक सकाळ, औरांगाबाद 'शेतकऱयांच्या आत्महत्या एक शोध' दद. १/६/२००६